

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԵՍ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Խմբագիր՝ Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

Բ. ՏԱՐԻ, ԹԻԻ 2

1934

ՄԱՐՏ - ԱՊՐԻԼ

Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

ԱՊՐԻԼԵԱՆ ԵՂԵՌՆԸ

(Վերապրողի մը յուշերէն)

I

Ուրկէ՞ ուր միտքդ ինկաւ մոխիրը խառնել, Վէ՛մ բարեկամ :
Կարծեցիր թէ քսան տարին բաւակա՞ն է որպէսզի սպի կապեն վէր-
քերը, ու ա՛լ Հկոտտայ սուգը :

Հարւածը զոր կրեցինք դուն եւ ես, ու մեզ հետ, ամբողջ ցեղ
մը, կրնա՞ն մեղմել տարիները՝ որքան ալ դիզէին իրարու վրա, ու
իրարու վրա դիզեն դէպքերը՝ մէկը միւսէն աւելի դաժան :

Աղէտը, որ 1915ին պայթեցաւ մեր ժողովրդի գլխուն, դեռ վեր-
ջացած չէ : Ան մեր ցեղը ցնցեց իր հիմէն, ու դեռ կը ցնցէ : Յոյսի
եւ հիասթափութեան, ցնծութեան ու արցունքի շատ պահեր ապրե-
ցանք անկէ յետոյ, բայց դժւար թէ ցեղը իր մէջքը շտկէ այնքան
չուտ : Աղէտը դեռ կը զալարէ մեր հոգիները : Ու մեր ժողովուրդը
դեռ կը մոնչէ վիրաւոր առիւծի մը պէս :

Երբ դեռ վէրքը կը կսկծայ աշպէս մեր ներսը, ինչպէ՞ս կու-
գես որ փորձի մէկը նժարը դնել Աղէտը, ու զայն պատմել նորե-
րուն՝ քսան տարի իսկ չանցած այն զարհուրելի գիշերէն ի վեր որ
Ապրիլ Տասնմէկէ կը կոչէ :

Օ՛, այդ պատմութիւնը թող օր մը գրեն գալոց տղաքը, անոնք
որ աղէտը չտեսան, չապրեցան կսկիծն ու սուգը, ու կրնան դէպ-
քերը քննել պաղարիւն, դատաւորի մը պէս : Իսկ ինծի թոյլ տուր,
որ պահ մը յուշերս պրպտեմ, հին օրերը ապրելու համար ի նորոյ՝
իրենց յուզումներով ու խռովքներով :

502-2001

II

ԹՈՒՐԿԸ ԴԻՄԱԿԸ ԿԸ ՊԱՏՈՒՆ

Ընդհանուր պատերազմը պատուեց թուրքին դիմակը: Կարծես թէ ան զգաց որ եկած է կապանքները փշրելու ժամը: Ան հայուն սկսաւ նայիլ ալիւս իբրեւ զանցառելի քանակութեան մը: Ան ալիւս չէր սեպեր հսկա՛յ Եւրոպան. բանի տե՞ղ կը դրէր հայը:

Պատերազմը, միւս կողմէ, սթափեցուց հայերը իրենց գինովութենէն: Ձգացինք որ ի դո՛ւր են եղեր մեր ցնծութիւնները. բարենորոգումներու խնդիրը անգամ մըն ալ ջուրը կիյնար՝ թուրքին քրքիջներուն մէջ: Վէսթէնէնկ, հոլանտացի ընդհ. քննիչը՝ որ իբր թէ պիտի հսկէր Կարնոյ, Սեբաստիոյ, Տրապիզոնի մէջ կիրարկելիք բարենորոգումներուն վրա, կընդհատէր իր ուղեւորութիւնը դէպի Թուրքիա: Իր պաշտօնակիցը, Հոֆ, որ արդէն Վան հասած էր՝ իբր քննիչ Վանի, Բաղէշի, Տիգրանակերտի եւ Խարբերդի նահանգներուն, չուտով ետ կը դառնար, իր եկած տեղը:

Թուրքը դեռ պատերազմի մէջ մտած չէր՝ իր դժոխային ծրագիրները աւելի ազատ գլուխ հանելու համար: Բայց արդէն դաշոյնը կը սրէր մութին մէջ: Քայլ առ քայլ կը դիմէր իր եղեռնական յատակագծին:

Որպէսզի Իթթիհատը կարենար վաղը ջախջախել հայ ժողովուրդը՝ պէտք էր որ նախ անոր ակռաները քաշէր: Ան ջանաց նախ երիտասարդութիւնը անվնաս դարձնել, ու նիւթապէս ընկճել հայ ժողովուրդը:

Զօրաշարժը ըրած էր արդէն, ու զէնքի տակ կը ժողվէր հայն ալ թուրքին հետ: Աւելի քան հարիւր հազար հայ զինուորներ թուրք բանակն էին, մեծ մասը ցրւած բանւորական վաշտերու (ամէլէ քաւյուրու) մէջ, որպէսզի բռնկումի մը պահուն զէնք չունենան ձեռքերնին:

Ու պէտք էր նաեւ տնտեսապէս կոտրէր հայ ժողովուրդին մէջքն ալ: Պատերազմական տուրք (թէֆալիֆաթը հարպիյէ) զոր կառավարութիւնը դրաւ ապրանք ժողվելու համար առեւտրականներէն, լաւագոյն առիթն էր տնտեսապէս ալ չլմեցնելու համար հայը:

Բայց Իթթիհատը մութին մէջ կը պատրաստէր նաեւ մեծ ծրագիրը: Միւտաֆաալը Միլլիէն (Ազգային Պաշտպանութեան Մարմին) թեւերը սոթտած դրամ կը ժողվէր: Զեւականին մէջ հայրենիքին նիւթապէս օգնելու համար կազմւած էր ան. նոյնիսկ հայեր կանչւած էին իր զանազան մասնաճիւղերուն մէջ: Բայց ամենէն

վտանգաւոր հիմնարկութիւններէն մէկն էր, որովհետեւ իր ժողոված դրամները պիտի յատկացէին բացառապէս չէքէներու կազմակերպութեան, չէքէներ՝ որոնք հետագային հայ միայն բնաջնջեցին:

Անդին, Թէշփիլաքը Մալսուսէն (Մասնաւոր կազմակերպութիւնը) մարմին կառնէր մութին մէջ, Պէհաէտտին Շաքիրի ջանքերով: Նպատակն էր չէքէներ կազմակերպել՝ որպէսզի նեղեն ոռոսերը, երբ կռիւր փրթի: Հետագային հայ միայն ջարդեցին այդ չէքէները:

Առտու մը ազդ մը փակցւած կը գտնենք Զինւորական վարժարանի պատը: — Իսլամ սպացուններէն անոնք որ կը փափաքին անկանոն ուժերու մէջ ծառայել, կը հրաւիրւին ներկայանալ դպրոցի հրամանատարութեան:

Ազդը մտահոգիչ է: Ինչո՞ւ միայն իսլամ սպացունները:

Արաբ ընկեր մը հեւ ի հեւ լուր կը բերէ յաջորդ առտուն, երբ քանի մը հայ սպաներ հաւաքւած ենք դպրոցի պատին տակ, մտահոգ ու ընկճւած: Կըսէ թէ ինքն ալ դիմեր է, բայց մերժեւ են, գուտ թուրք չըլլալուն: Կաւելցնէ թէ արձանագրողները անմիջապէս դուրս են դպրոցի ուսուցիչներէն հարիւրապետ Վէյսէլ՝ պէյի հրամանին տակ՝ իբր չէթէի հրամանատար մարդակու համար:

Լուրը կը հասցնեմ Ագաւաւարտ: Արդէն իսկ բաւական մտահոգիչ է դէպքը: Ու երեւակայել թէ թուրքերը պատերազմի մէջ դեռ մտած ալ չեն: (Վէյսէլ պէյի մարզած այս չէթ-ֆօմանտանիները եղան որ յետոյ ցրւեցան հայաշատ շրջանները՝ ջարդերը ղեկավարելու համար):

Արդէն պարզ է մեզ համար թուրքին դժոխային ծրագիրը: Բայց նստած ենք խեղճ մը, իրենց մահաւան սպասող դառնուկներու պէս: Ոչ մէկ խլրտում, ոչ մէկ ընդվզում, ոչ մէկ բողոքի ճիչ, որպէսզի պատրաստ դառնար թուրքերուն ձեռքը: Նոյնիսկ Հ.Յ.Դ. Տրդ Ընդհ. Ժողովը, գումարւած 1914 թ. ամառը Կարնոյ մէջ, — երբ արդէն թնդանօթները կը գոռային եւրոպական ճակատներու վրա, — դալով հանդերձ «այն եզրակացութեան որ կուսակցութիւնը պիտի շարունակէ մնալ անյողդողդ ընդդիմադրի եւ անաչառ քննադատի դերին մէջ հանդէպ Իթթիհատի, պաշտարելով անոր ազգայնական վնասակար եւ հակապետական քաղաքականութեան դէմ», չժխտեց «դործակցութեան սկզբունքը այն համապետական կարեւոր խնդիրներու համար, որոնք համապատասխան են կուսակցութեան ծրագրային պահանջներուն»:

Աւելին: Դաշնակցութեան գերագոյն մարմինը դէմ ըլլալով հանդերձ պատերազմին, եւ զայն վնասակար գտնելով հանդերձ որքան հայ ժողովուրդի, նոյնքան թուրք պետութեան շահերուն, եւ միեւնոյն ատեն որոշելով հանդերձ համոզել թուրք վարիչները, որ պէտքի զոհ չերթան արկածախնդրութեանց, կը հռչակէր հանդիսաւորապէս «որ ամէն ոք պարտաւոր է կատարել իր քաղաքացիական պարտականութիւնը իր երկրին հանդէպ:»

Ոչ մէկ պատրւակ, մանաւանդ պատերազմի պայթումէն յետոյ, որպէսզի թուրքը կարենար չքմեղացնել Սարաիները որոնց կերպիտի տար շուտով ամբողջ ժողովուրդ մը:

Ու այս համակերպութիւնը նոյն իսկ վրդովիչ դէպքերուն ի լուր՝ որոնց արձագանդը կը հասնէր արդէն դաւառներէն: Սպանութիւններն ու թալանը յաճախադէպ էին արդէն դաւառներուն մէջ. Բայց Երզնկայի առաջնորդ Սահակ վարդ. Օտարաշեանի սպանութիւնը ճամբան, առաջին ահազանդը եղաւ:

Քօսթանցայի 1914ի հնչակեան պատգ. ժողովէն անմիջապէս յետոյ Թալէաթը սպաննելու նպատակով Պոլիս մտնող հնչակեան ահաբեկիչներու ձերբակալութիւնն իսկ չէր կրնար պատրւակ դառնալ: Մասնակի դէպք մըն էր, եթէ կուգէ՞ր՝ տղայական ձեռնարկ մը, որուն չէր կրնար պատասխանատու նկատուիլ ժողովուրդ մը: Բայց Թալէաթ շահադործեց դանիկա, որպէսզի սարսափի եւ մղձաւանջի տակ պահէ հայ ժողովուրդը: Հնչակեաններով բանտերը լեցուց՝ առանց մաղելու յանցաւորները, մինչեւ որ անոնցմէ քսանը կախել տաւ Պայազլիտի հրապարակին վրայ, անմեղն ալ յանցաւորին հետ:

Պատրւակները յետոյ է որ կարկտեց թուրքը՝ իր զարհուրելի ցաւը չքմեղացնելու համար:

III

ՄՂԶԱԽԱՆՁԸ

Երթան, երթան ու ետ չդառնան այն զարհուրելի ամիսները, որոնք սկսան 1914 յուլիսին եւ եկան հասան մինչեւ 1915ի ապրիլը: Ամբողջ ինը ամիս ապրեցանք ահռելի մղձաւանջ մը:

Անշուշտ որ շատ էին մեր մէջ լաւատեսները՝ որոնք կը կարծէին թէ քանի մը շարժեալ խնդիր է ընդհ. պատերազմը: Եթէ պետութիւններ եղան որոնք կարծեցին թէ շուտով վերջ կը գտնէ ամէն բան, շատ չտեսներք մեր ժողովուրդին միամտութիւնը:

Նոյն իսկ մեզմէ շատերը չէին կարծեր որ թուրքիան պատե-

Ռ. ԶԱՐԿԱՐԵԱՆ

ՌՈՍՏՈՄ

Է. ԱՅՆՈՒՆԻ

Photo - X

բազմի կը մտնէ, ու կօդուի առիթէն հայ ժողովուրդը դիտապաստ փռելու համար: Արկածախնդրութիւն էր թուրքին համար, իր զէնքերուն բախտը փորձել, ու չէր կարծւեր որ այնքան յիմար կըլլան թուրքերը արկածախնդրութեան մը մէջ նետուելու համար:

Քանի՜ քանիները մեր երէց ընկերներէն կրնային արտասահման անցնել ու դահիճին ճանկը չիյնալ: Շահրիկեանը, Ակնունին, եւ ուրիշ շատ շատերը դործ մը չունէին Պոլիս, ոչ ալ ընտանեկան կապեր: Սակայն յամառեցան չմեկնել Պոլսէն: Եթէ դառն օրերու մէջ հայ ժողովուրդը առանձին չձգելու մտահոգութիւնը կար իրենց այս յամառութեանը տակ, կար նաեւ միամտութիւնը թէ դէպքերը չեն կրնար հասնիլ իրենց ծայրայեղութեան:

Ու դեռ կայ աւելի՜ եղերականը: Կարծես թէ ճակատագիրը զիրենք դէպի աղէտը քաշեր՝ նոյն իսկ Պոլիս դարձան արտասահման գտնուող մեր ընկերներէն շատերը, որոնք եւս զոհ պիտի դառնային յետոյ հայաջինջ եղեռնին: Արդարեւ, 1914ի ամրան Եւրոպա էին Գ. Խաթաղը, Բարսեղ Շահպաղը, Սիամանթօն, եւ ընդհ. բռնկումը սկսած էր արդէն՝ երբ Թուրքիա դարձան:

Կարնոյ Տրդ. Ընդհ. ժողովէն մօայլ վերադարձան սակայն մեր ընկերները: Էօմէր Նաճին եւ Իթթիհատի Կեդրոնի անդամներէն Պէհաէտտին Շաքիրը՝ որոնք Կարնոյ մէջ իսկ չփոփ ունեցեր էին Հ. Յ. Դ. Ընդհ. ժողովի անդամներուն հետ, ապահովելու համար Դաշնակցութեան գործակցութիւնը ուսերուն դէմ թրքական ձեռնարկի մը պարագային, զգացուցեր էին թէ Իթթիհատը վճռած է հարթել իր ճամբուն վրա բոլոր խոչընդոտները:

Ձգուչական միջոցներ ձեռք առնւեցան իսկոյն կուսակցութեան ծոցին մէջ: Կազմակերպութիւնը վերածւեցաւ դաւադրական չրջանի դրութեան: Ձնջւեցան ժողովները, վիճարանութիւնները, ընտրութիւնները: Ստեղծւեցան նշանակովի մարմիններ, որոնք, մեծ մասամբ նոր դէմքերէ բաղկացած, անծանօթ էին շարքերուն: Կազմւեցան մտաւորական, կանացի, ղինւորական անջատ շատ մը խումբեր՝ որոնք իրենց հաւաքումները կունենային ու դասախօսութիւնները: Հայկ. հարցն էր բոլորին ալ ընթացիկ օրակարգը. Խաթաղը կը դասախօսէր մտաւորական ընկերներու, որոնցմէ ամէն մէկը կերթար կրկնել խումբի մը:

Հայ ժողովուրդը իր սուար զանգւածով լաւատես էր սակայն: Կը հաւտար ու կը ցանկար Փրանսական զէնքերու յաղթանակին: Դեռ Գերմանիոյ զինակիցը դարձած չէր Թուրքիա՝ որպէսզի հայ ժողովուրդը իր համակրութիւնը կապէր Գերմանիոյ ոստիներուն

միմիայն ի հեճուկս թուրքերուն: Աւանդական համակրութիւն մըն էր աւելի որ Հայերը կը մղէր դէպի Ֆրանսան: Չզիտենք տարբե՞ր կըլլար հայ ժողովուրդին բախտը՝ եթէ իր համակրանքը կապէր Գերմանիոյ: Պարզ էր միայն որ հայ ժողովուրդը կը ցանկար Դաշնակիցներու յաղթանակին: Ի զուր չէ որ Գաբակէօզ թուրք երգիծաթերթը անգամ մը նկատել կուտար ծաղրանկարի մը տակ. «Հայերուն դէմքը նայեցէք, ու պիտի հասկնաք թէ յաղթողը Փրանսայինե՞րն են թէ գերմանացիները»:

Միամտութիւն կըլլար կարծելու թէ հոգեկան այս դրութեան մէջ՝ հանրային ու մշակութային կեանքը կրնար շարունակել Պոլիս: Դադրած էր հանրային ամէն ձեռնարկ: Ազգ. Երեսփ. ժողովը ա՛լ նիստ չէր ընէր, ու միութիւնները գրեթէ կազմալուծւած էին: Ազատամարտն անգամ առանց խմբագրականի լոյս կը տեսնէր ա՛լ: Օրւան նորութիւնը առողջապահական դասախօսութիւններն էին՝ զորս Հայ Բժշկական Միութիւնը կը սարքէր Բերայի արհեստանոցին մէջ, հիւանդապահ պատրաստելու համար Օսմ. բանակին:

Իսկ թուրքը, անդին, կը տեսնէր իր նախապատրաստութիւնները: Կը ճշտէր հասցէները՝ որպէսզի իր աչքին տակ ունենայ իրեն պէտք եղողները: Շատ մը ընկերներ իբրեւ թէ թիւրիմացութեամբ պահականոց կը տարւին: Հասցէնին կառնւի ու թող կը տրւին: Նման փորձի կենթարկւին, օրինակի համար, Սարգիս Մինասեանը, Արիս Իսրայէլեանը եւ ուրիշներ:

Արտասովոր գաղտնիք մը պարզած պիտի չըլլամ եթէ ըսեմ թէ Դաշնակցութիւնը տեղեակ էր թրքական «նախապատրաստութեանց»: Լուր ունէինք, — տեղը չէ յիշատակելու մեր ունեցած աղբիւրները, — թէ ցանկեր ղրկւած են ոստիկանութեանց, որպէսզի ոստիկանութեան աչքը հոն մատնանշւած անձերուն վրա ըլլայ՝ մինչեւ որ նոր «հրահանգ» ղրկւի: Միամիտ չէինք չկասկածելու համար որ բանին մէջ բան կայ: Դաշնակցութեան համապատասխան մարմինը նոյնիսկ ղգուշութեան յորդոր կարգացած էր ընկերներէ մեծ մասին, եւ մեղքը իրենը չէ երբ անփոյթ գտնւեցան անոնք ու միջոցներ ձեռք չառին իրենց հետքը կորսնցնելու համար, — չեմ ըսեր փախելու, որովհետեւ երբ իմացւեցաւ ցանկերու պարագան՝ արդէն փակ էին ճամբաները:

IV

ՄԱՆԳԱՂԸ

Ու ահա վերջին շարաթը: Ամէն անգամ որ կը յիշեմ այդ զարհուրելի շարաթը՝ փուշ փուշ կըլլան մազերս:

Դժբախտ բան է զգալ որ մթնոլորտին մէջ անշնչելի թոյն մը կայ, որ կը թանձրանայ երթալով: Զգալ մանաւանդ որ մութին մէջ կը յեսանւի դաշոյնը, ու վայրկեանէ վայրկեան սպասել որ դահիճը դուռդ ծեծէ:

Անշուշտ դարձեալ կան լաւատեսները մեր մէջ: Իրենք ալ կը զգան որ խորհրդաւոր բան մը կանցնի—կը դառնայ մութին մէջ, բայց դեռ կըհաւտան որ արտասովոր բան մը չկայ Հայերուն համար: Ամիսէ մը ի վեր է որ Դաշնակից նաւատորմը Տարտանէլը կը ծեծէ, ահուգողի մատնելով թուրքերը՝ Բարձր Դուռն ալ հետը: Նոյն իսկ ստոյգ տեղէ լուր ունինք թէ արդէն պալատին ու Բ. Դըրան մէջ կապոցները կը կապւին Անատոլու փոխադրելու համար Սուլթանն ու կառավարութիւնը, որովհետեւ օրէ օր կը սպասուի դաշնակից նաւատորմին ներս մտնելուն: Արդ, թուրքերուն խորհրդաւոր իրարանցումները այս մտահոգութեան վերագրողներ կան մեր մէջ: Շատ շատ կը կարծեն որ եթէ կառավարութիւնը Անատոլու քաշի՝ քանի մը հարիւր հայ երեւելիներ ալ թերեւս հետը տանի իբր պատանդ: Ակնունին այս կարծիքէն է: Զկրնար հաւտալ որ Թաւթան ու իր ընկերները այնքան ստորին կըլլան որ կը բնաջնջեն իրենց երէկեան բարեկամները: Թերեւս միտքը կը բերէ որ քանի մը տարի առաջ, Քեամիլ փաշայի դահլիճին օրով, ինքն էր իթթիհատական պետերը բանտէն փրկողը, ու չի յուսար, որ այդքան ապերախտ կըլլան անոնք հիմա: (Մարտ 31ի դէպքին ալ քանի մը իթթիհատական պետեր Զօհրապ ինքն էր պահեր իր տունը:)

Բախտը բերեր էր որ միւսներէն քիչ մը աւելի զգուշ ըլլայ այս սողերը գրողը: Իբրեւ սպայութենէ փախստական արդէն ամիսներէ ի վեր կը ջանայի հետքս ծածկել, ու գիշերները միայն տպարան կուգայի: Թէեւ դեռ տուն տուն խուզարկել սկսած չէին, բայց կըրնային ձեռք անցնել դիպածով, տունը կամ փողոցը: Մեղքը չէի մտներ եթէ քիչ մը զգուշ ըլլայի: Մեր ընկերներէն շատ շատերուն հոգը չէր սակայն: Ոչ մէկ զգուշութիւն: Չնայելով որ ապսպրած էր իրենց մէջտեղները շատ չերեւնալ, հետքերնին կորսնցնել, փոխել իրենց բնակարանը: Տեսակ մը ընդարմացում թուցուցեր էր ամէնուն հոգին, ինչպէս ոչխարը զոր սպանդանոց ճամբայ կը հանեն:

Ապրիլ 7-20. — Գիշերը արտասովոր խորհրդակցութիւն մը կայ Ագատաւարտի չէնքին մէջ: Հոն են պատասխանատու բոլոր ընկերները: Մտահոգիչ են օրւան լուրերը, ու անհրաժեշտ է կարգադրութիւններ ընել: Վարդգէսը լուր է տւած թէ Բարձր Դրան մէջ այդ օրը արտասովոր է եղած յուզումը: Կըսուի թէ թուրք վարիչները կը

վախնան որ անգլիացիները, նեղուցը անցնելու իրենց ձախող փորձէն յետոյ, հիմա ալ ցամաքէն կը գրաւեն թերակղզին: Կը խօսի նոյնպէս Վանէն Բ. Դուռ հասած մտահոգիչ լուրերու մասին: Սարգիս Բարսեղեանը, որ այն օրերուն Բիւրօն կը ներկայացնէր Պոլսոյ մէջ, կը թելադրէ որ ամէն ընկեր ա'լ իր գլխուն ճարը նայի: Պէտք չկայ որ անոնք մէջտեղը շատ երեւան, ոչ ալ Ազատամարտ գան – երթան:

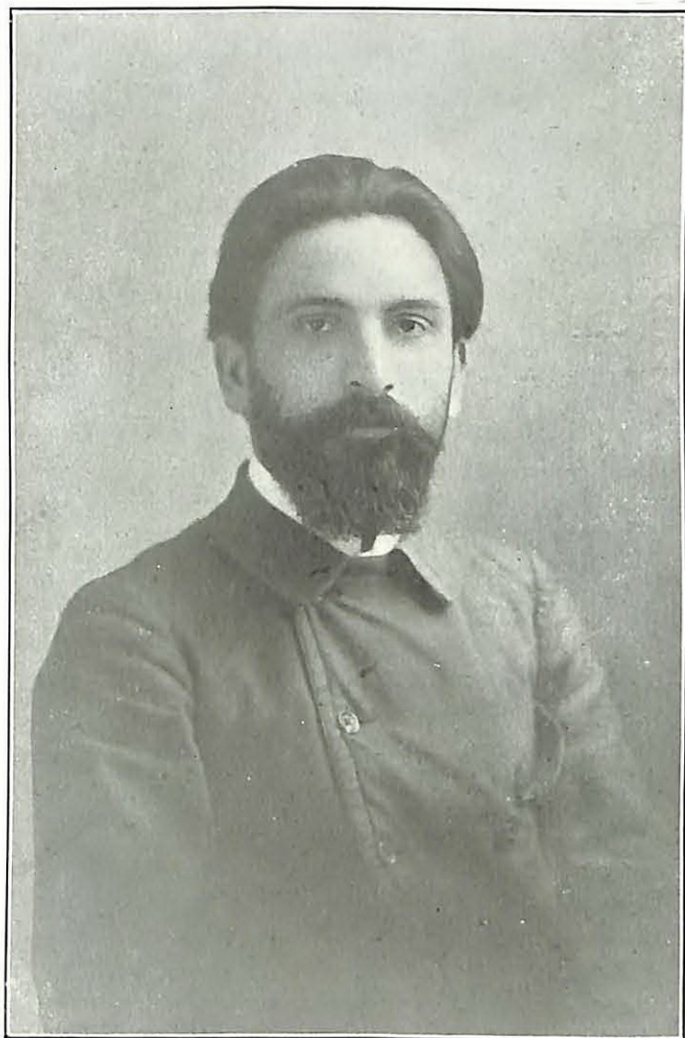
Ժողովէն կելլենք երկուքով-երեքով: Դուրս ելած միջոցիս հետըս են Յովհ. Չէօկիւրեան ու Բարսեղ Շահպաղը: Երկու գաղտնի ոստիկաններ հեռուէն կը հետեւին մեզ, մէկը ի վերջոյ կցւելով պոչիս, ու միւսը հետապնդելով Չէօկիւրեանը: Կերեւայ պէտք չունին ստուգելու Բարսեղին հասցէն: Ոստիկանը հետէս ինքն ալ հանրակառք կը ցատկէ, աչքին պոչովը միայն հետեւելով ինծի: Հանրակառքին արագ գացած մէկ պահուն վար կը նետւիմ ես, ու շունչս կառնեմ մութ փողոց մը:

Ապրիլ 8-21. — Առտուն ստուգապէս լուր կառնենք թէ հաւանաբար այս շաբթուան ընթացքին խուզարկի Ազատամարտը: Բերայի ոստիկանութեան հրահանգ է գացած խտտացնել հսկողութիւնը Ազատամարտի չէնքին վրա: Կիմանանք նաեւ որ դոց-պահարաններ զրուկըւած են Պոլսոյ բոլոր ոստիկանութեանց՝ շաբթուան վերջը բացւելու համար: Ա'լ տարակոյս չկայ: Այս շաբթու իսկ պիտի պայթի փոթորիկը:

Ձանց ընելով ամէն զգուշութիւն, անմիջապէս Ազատամարտ կուգամ, Բիւրօի ներկայացուցչութեան կից կազմւած արտասովոր մարմնի հրահանգով, փճացնելու, Բարսեղ Շահպաղին հետ մէկտեղ, ամէն առարկայ ու թուղթի կտոր որ կրնայ վտանգել այս կամ այն անձը երբ ոստիկանութեան ձեռքը անցնի: Կեդր. Կոմիտէի քարտուղարը Բարթող Զօրեան՝ որ կը գուրգուրայ ամէն մէկ թուղթի կըտորի վրա, ի գուր կը բողոքէ: Կը փճացնենք ինչ որ մեր ձեռքը կանցնի, — անւանացանկեր, հասցէներ եւայլն:

Երկու օրերը որ կը յաջորդեն՝ մղձաւանջի օրեր են: Ազատամարտ մտնող-ելլող շատ չկայ:

Եւ ահա Ապրիլ 11-24 շաբաթ օրը: Օգտւելով փախստական զինւորներուն շնորհւած ներումէ մը, օր-ցորեկով դուրս կելլեմ ու կերթամ Կիւլհանէի հիւանդանոցը պահանջելու համար որ բժշկական նոր քննութենէ մը անցնեն զիս: Պապը-Ալիի պողոտային վրա Վարդգէսը կելլէ դէմս: Բարձր. Դուռնէն դուրս կելլէ չփոթ ու վրդով: Քացեր է Թալէաթին բարեխօսելու Թէոդիկին համար, որ

000000 00000000

Photo -- Francis Jongh-Lausanne

բանտն է 1915ի իր տարեցոյցին մէջ տպած ըլլալուն պատճառով
Կլարտըսթընի կողմէ 1897ին Հալարտընի մէջ խօսւած ճառ մը, եւ
պատկերն ու կենսագրութիւնը Բէհրուզ Շէլքովնիքով գնդապետին
որ 1877ին Կարինն էր գրաւած:

— Վիճակնիս գէշ է, կըսէ Վարդգէս:

Ու կը պատմէ թէ Թալէաթ ա'լ Հին Թալէաթը չէ: Թոյնով ու
սպառնալիքով խօսած է հետը: Զղայնացած Կովկասի ճակտին վրա
հայ կամաւորներու ըրածներէն, ու վրդովւած Վանէն հասնող լու-
րերէն, զգացուցած է թէ հեռու չէ պատուհասը որ կը սպասէ հայ
ժողովուրդին:

Վարդգէսը կը թողում ու կը մտնեմ Եփրատ գործակալու-
թեան գրախանութը, որ, Պապը-Ալիի պողոտային վրա, տեսակ մը
կայք էր մեզ համար: Այդ պահուն իսկ լուր կը բերեն թէ ձերբակա-
լած են Ատոմ Շահէնը իր տպարանէն:

Շունչս կառնեմ Շաւարշին, Արծիւ գրաւմաճառանոցը, Մար-
փուճճըլար փողոցին վրա: Հոն ալ լուր կը բերեն թէ ղերձակի իր
խանութէն բռնած տարած են Ասպարէզ լսարանին ատենապետը,
Յարութիւն Գօնիալեան: Ա'լ կասկած չկայ: Ոստիկանութիւնը բա-
ցած է գոց-պահարանները...

Ազատամարտ կուգամ շտապով: Արդէն ուշ է ատենը, ու շա-
տերը մեկնած: Գեղամ Բարսեղեանն ու Սրենցը կան միայն, որոնք
նստեր են անտարբեր մը: Կըսեմ թէ բանը բանէն անցած է, ու ամէն
մարդ պէտք է ա'լ գլխուն ճարը նայի: Հազիւ մեկնած եմ՝ կը կո-
խեն Ազատամարտը: Կառնեն կը տանին ով որ կը գտնեն:

Այն գիշերը չեն կրնար հետքս գտնել:

... Ու անկէ անդին կըսկսի զարհուրելի դէպքը որ Ապրիլ տաս-
ներմէկ կը կոչւի: Զորս հարիւր հոգի ձերբակալած են գիշերը,—
զրեթէ բոլոր աչքառու մտաւորականները որ Պոլսոյ մէջ կան: Ու
երկու օր յետոյ բոլորն ալ քշած են աքսոր, մէկ մասը Այաշ, միւս-
ները Զանգըրը: Անոնցմէ քիչե՛րը դարձան...

V

ԱՂԵՏԻՆ ՅԵՏՈՅ

Հիմա որ մօտ քսան տարի անցեր է այդ եղերական գիշերէն ի
վեր, դժւար կուգայ ամփոփել աղէտը եւ իր բացած վիճը: Իր մտա-
ւոր եւ տնտեսական վերելքին մէջ զգետնւած ժողովուրդի մը հօըն-
դիւնն է ան որ դեռ կը տեսէ: Գոցւած չէ վիճը: Ու պիտի չգոցուի
դեռ երկար ատեն:

Թուրքը արդարեւ հասաւ իր նպատակին :

— Այնպէս մը պիտի ընեմ որ յիսուն տարւան մէջ Հայը չգտնէ ինքզինքը, սպառնացեր էր Թալէաթ :

Այդպէս ալ ըրաւ : Նախ գլխատեց մեր ժողովուրդը : Հնձեց տարաւ ամենէն առաջ ընտրանին : Ան խլեց ինչ որ ցեղը ունէր իբր արժէք, — դրական դէմքեր՝ ինչպէս Զարդարեան ու Զօհրապ, Վարուժան ու Սիամանթօ, Երուսիան եւ Հրանդ, Թլկատեցին ու Արտաշէս Յարութիւնեանն էին, մտաւոր արժէքներ՝ ինչպէս Խաթակն ու Շահրիկեանը, Ակնունին ու Տաղաւարեանը, Սարգիս Մինասեանն ու Յովհ. Գաղանձեանը, քաղաքական ու յեղափոխական գործիչներ Իշխանին ու Վռամեանին, Հրաչին ու Սարգիս Բարսեղեանին, Վարդգէսին ու Մարգարէտին, Մուրատին ու Բարսեղ Շահապլին պէս, ու դրական նոր սերունդը յանձին Գեղամ Բարսեղեանի ու Տիգրան Զէօկիւրեանի, Ռուբէն Սեւակի ու Գրիգոր Նսալեանի, Արմէն Տօրեանի ու Տիգրան Գասապեանի, ու դեռ պատկառելի հոյլը կըթական մշակներու եւ լրագրողներու, հոգեւորականներու եւ բըժիշկներու :

Գլխատելէ յետոյ այսպէս ցեղը՝ դահիճը զանգւածները փճացուց, կենսունակ, բարօր, մտաւոր եւ տնտեսական ճիգերով բռնկած ժողովուրդէ մը լոկ խլեալներ ձգելով : Դարերու ընթացքին յաճախ ջարդւած է Հայը : Բայց ոչ մէկ սպանդ այնքան համատարած եղած է, եւ այնքան դիւային կազմակերպութեամբ, ոչ մէկ մարտիրոսադրութիւն այնքան զոհ խլած է եւ այնքան մոխիր դիպած՝ որքան Ապրիլեան Հունձքը, Տեղահանութիւնն ու Զարդը որ կցեցան անոր :

Ու միմիայն անոր համար որ Հայը հոգեպէս բարձր էր իր չըրջապատէն, տնտեսապէս աւելի բարդաւած, ու լի՝ հնարաւորութիւններով :

Պատրւակներ անշուշտ որ ունեցեր էին Թուրքերը :

— Աս ի՞նչ պատկեր է, ըսեր էր անգամ մը Թալէաթ Վարդգէսին, ցոյց տալով անոր Հայրենիքի մէկ թիւը՝ ուր հայ կամաւորներու երգման մէկ նկարը կար, Դրօն, Խեզօն եւ Արմէն Գարօն մէջը :

Ու աւելցուցեր՝ ակնարկելով Արմէն Գարոյին .

— Սա մեր Գարեգին էֆէնտին չէ՞ :

— Անիկա քչւած է հիմա Դաշնակցութենէն, կարկտեր էր Վարդգէս :

— Ամենուն լօլօ, ինծի՞ ալ լօլօ, ըսեր էր Թալէաթ. դուն ալ ասոնց մէջը կըլլայիր՝ եթէ Կովկաս ըլլայիր :

Ամբոխը գրգռելու կամ չքմեղանք կարկտելու համար դիւրի՛ն բան է պատուակ ստեղծելը: Բայց Ապրիլեան Աղէտը վաղուց վըճուած բան էր, երբ տակաւին ոչ հայ կամաւորական գունդերը կային կովկասեան ճակտին վրա, ոչ ալ Վանն ու Շ. Գարահիսարը, Սուէտիան եւ Եղեւիան կը խորհէին զէնք բարձրացնել թուրք կառավարութեան դէմ: Իթթիհատը վճռած էր հայ ժողովուրդը մաքրել երբ դեռ ոչ իսկ բարենորոգմանց խնդիրը վերարծարծած էր Պատրիարքարանը, ոչ ալ երբ դեռ ոեւէ հայ կը խորհէր գէշ-մարդ ըլլալ թուրքին հետ:

Հայուն բնաջնջումը Իթթիհատը ծրագրած էր՝ երբ դեռ կը համրուրէր Հայուն հետ: Ծրագիր մըն էր ան զոր ժառանգած էր ինքն ալ Համիտէն: Թուրք ցեղին յղացումն էր ան՝ խալաւ չքացնելու համար ուրիշ ցեղ մը, զոր խոչընդոտ մը կը նկատէր իր ազգային իտէալներու ճամբուն վրա: Համաթրքութեան յաղթանակին սիրոյն պէտք էր որ Հայը զոհէր: Ու զոհեցաւ:

Դահլճը խտիր չդրաւ զոհերուն միջեւ, — Զարդեց բողոքականն ու կաթոլիկը՝ լուսաւորչականին հետ, հնչակեանն ու ռամկավարը՝ ինչպէս զաշնակցականը, ծեր ու մանուկ, այր թէ կին, աղքատ ու հարուստ: Ան հայ ցեղն էր որ կուգէր չքացնել ցմիշտ: Ու պիտի չքանա՝ յ ցեղը՝ եթէ անոնք որ կապրին եղածը մոռնան:

Պուխթէշ

